

**A critical examination of the obstacles to convergence in the last
century of the Islamic world**

*Seyed Asef Kazemi*¹ | *Abdol Wahab Forati*²

Received: 2021/04/02 | Accepted: 2021/11/23

(DOI): [10.22034/MTE.2021.10298.1419](https://doi.org/10.22034/MTE.2021.10298.1419)

Abstract

Original Article

P 25 - 52

Divergence and division are one of the important issues of the Islamic world in the contemporary period. From the perspective of Spriggans' research method, the future of Islamic convergence requires that Muslims must first understand the current situation and move towards the desired situation by identifying the causes and obstacles. The purpose of this research is to answer the question of what are the causes and obstacles for the formation of convergence in the Islamic world? The result of the research shows that the current situation does not have much direction towards convergence and we must pave the formation of convergence as the path of a desirable and ideal society, that is, the formation of the Islamic nation because the path of the Islamic Ummah passes through the path of Islamic convergence. By studying and investigating, we come to the conclusion that ambition and idealism, ignoring the prerequisites and necessary grounds for convergence, lack of mental preparation for convergence especially at the level of rulers, weak economic structures, premature politicization of the convergence process along with differences in political and social structures, the contradictory behavior of political leaders, the extra-regional view in politics, security and economy and the means of being in the hands of colonial and arrogant powers and their influence and divisive policies are considered as important factors and obstacles to the formation of convergence in the Islamic world that the above obstacles have caused the failure of the idea of convergence in the Islamic world.

Keywords: Convergence, bigotry, idealism, political structures, economic structures, colonialism..

1 - Islamic History and Civilization Complex, Al-Mustafi (PBUH) Al-Alamiya University, Afghanistan/
kazemi.asef@gmail.com

2 -. Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran/ forati129@yahoo.com

بررسی انتقادی موانع همگرایی در یک قرن اخیر جهان اسلام

سید آصف کاظمی^۱ (نویسنده مسئول) | عبدالوهاب فراتی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/MTE.2021.10298.1419](https://doi.org/10.22034/MTE.2021.10298.1419)

علمی - پژوهشی

ص: ۵۲/۲۵

چکیده

واگرایی و تفرقه یکی از مسائل مهم جهان اسلام در دوره معاصر به حساب می آید. از منظر روش جستاری اسپریگنز، آینده همگرایی اسلامی مستلزم آن است که مسلمانان باید وضعیت موجود را ابتدا فهم نموده و با شناسایی علل و موانع به سمت وضعیت مطلوب عبور کنند. هدف این تحقیق پاسخ به این پرسش است که علل و موانع شکل گیری همگرایی در جهان اسلام چیست؟ نتیجه پژوهش نشان می دهد که وضعیت موجود جهت گیری زیادی به سمت همگرایی ندارد و باید شکل گیری همگرایی را به عنوان مسیر جامعه مطلوب و آرمانی یعنی شکل گیری امت اسلامی هموار نماییم زیرا راه امت اسلامی از مسیر همگرایی اسلامی می گذرد. با مطالعه و بررسی به این نتیجه می رسیم که بلندپروازی و آرمان گرایی، نادیده گرفتن مقدمات و زمینه های لازم همگرایی، عدم آمادگی روانی برای همگرایی به ویژه در سطح حاکمان، ساختارهای ضعیف اقتصادی، سیاسی شدن زودرس فرایند همگرایی همراه با تفاوت در ساختارهای سیاسی و اجتماعی، رفتار متناقض رهبران سیاسی، نگاه برون منطقه ای در سیاست، امنیت و اقتصاد و ابزار قرار گرفتن در دست قدرت قدرتهای استعماری و استکباری و نفوذ و سیاست های تفرقه افکنانه آنان، از عوامل و موانع مهم شکل گیری همگرایی در جهان اسلام به شمار می آیند که موانع فوق موجب ناکام ماندن ایده همگرایی در جهان اسلام گردیده است.

واژگان کلیدی: همگرایی، تعصب، آرمان گرایی، ساختارهای سیاسی، ساختارهای اقتصادی، استعمار.

^۱ - مجتمع تاریخ سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، افغانستان kazemi.asef@gmail.com

^۲ - پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران forati129@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۹/۲۰

مقدمه

تفرقه و واگرایی در تاریخ معاصر جهان اسلام تبدیل به بحران سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی و مسئله پیچیده‌ای شده است. روشن است که آینده مطلوب جهان اسلام، در گرو وحدت و همگرایی جوامع اسلامی است. کشورهای اسلامی تنها در شرایطی می‌توانند به‌عنوان یک قطب قدرتمند در جهان آینده ایفای نقش کنند که از واگرایی‌ها به سمت همگرایی رهنمون شوند. در این دوره، متفکران، نخبگان، مصلحان و منادیان وحدت و همگرایی که اغلب متأثر و ملهم از آراء و اندیشه‌های سید جمال است، تلاش‌های زیادی نمودند مسئله و بحران واگرایی‌های فزاینده را متوقف و راه‌حلی برای ارزشمندی برای شکل‌گیری همگرایی ارائه کردند که تا کنون به نتیجه مطلوب نرسیده است. در این مقاله در پی بررسی علل و موانع عدم توفیق و شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام می‌پردازیم.

۱. مفاهیم، پیشینه و روش تحقیق

قبل از پرداختن به علل و موانع همگرایی لازم است برخی از مفاهیم کلیدی، پیشینه و روش تحقیق مورد بررسی و تبیین قرار گیرد.

۱-۱. جهان اسلام

مفهوم جهان اسلام در دهه‌های اخیر رواج یافته است و مرکب از دو واژه «جهان» و «اسلام» است که به تدریج در ترکیب‌های گوناگون و با کاربردهای گوناگون به کار رفته است. مجموعه‌ای از کشورها با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص که مشخصه اصلی و مشترک اعضای یک کلیت در قرن اخیر است، واژه جهان اطلاق گردیده است. اصطلاح جهان اسلام، اول بار در سال ۱۹۰۶ مطرح شد و قبل از آن جغرافی‌دانان اسلامی از اصطلاح سرزمین‌های اسلامی، مملکت اسلامی و بلاد اسلامی استفاده می‌کردند. (مؤمنی، ۱۳۸۶: ۱-۳)

ملاک و معیارهای متفاوتی را می‌توان برای تعریف جهان اسلام در نظر گرفت و ارائه یک معیار و شاخص فراگیر برای تعریف این مفهوم، امکان‌پذیر نیست. اندیشمندان معیار جمعیت (اسعدی، ۱۳۶۶، ۱: اول)، معیار عضویت در سازمان همکاری اسلامی (گلی زواره، ۱۳۷۲: ۶۱) و معیارهای فرهنگی (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۲: ۱۵) را در تعریف این

مفهوم در نظر گفتند. معیار فرهنگی در تعریف این مفهوم از اهمیت و کثرت بیشتری برخوردار است. راینهارد شولتسه مفهوم جهان اسلام را به مثابه «سرزمین فرهنگی» با ویژگی‌های قومی یاد کنند. (شولتسه، ۱۳۸۹: ۱) به طور خلاصه از چهار رویکرد عمده برای تعریف جهان اسلام می‌توان یاد کرد: ۱. رویکرد بین‌المللی و دولت-ملت محور، شامل کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی؛ ۲. رویکرد کشور محور، یعنی کشورهای که دارای اکثریت جمعیت مسلمان هستند؛ ۳. رویکرد جمعیت محور، شامل جمعیت مسلمانان در هر نقطه‌ای از کره زمین ۴. رویکرد امت محور.

از آنجایی که این مفهوم تاکنون تغییر و تحول زیادی یافته است و امروزه نمی‌توان معیار دولت، ملت و امت را از تعریف این مفهوم حذف کرد، زیرا دو مفهوم دولت و ملت از عناصر کلیدی جهان امروز و عنصر امت نیز پیشینه تاریخی این مفهوم را تشکیل می‌دهد که مفاهیم مانند «دارالاسلام» نشانگر آن است. از این رو می‌توان گفت جهان اسلام عبارت است از مجموعه‌ای از گروه‌ها و کشورهای که ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، تمدنی، تاریخی و فرهنگی خاص، آنان را به عنوان یک کل پیوسته باهم مرتبط می‌سازند و از طریق گسترش همان ویژگی‌ها، پابندی و ارتباط خود را حفظ و در جهت یکپارچگی آن تلاش می‌کنند.

۲-۱. همگرایی

یکی از مفاهیم که باید مورد بررسی قرار گیرد، مفهوم همگرایی^۱ است. همگرایی فرایندی است که طی آن بازیگران سیاسی چندین واحد ملی مجزا، ترغیب می‌شوند تا وفاداری‌ها، فعالیت‌های سیاسی و انتظارات خود را به سوی مرکز جدیدی معطوف دارند که نهادهای آن مرکز یا از صلاحیتی برخوردارند که دولت‌های ملی موجود را تحت پوشش خود بگیرند و یا چنین صلاحیتی را می‌طلبند. (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴: ۶۹۷؛ کاظمی، ۱۳۷۷: ۳؛ سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲) در یک تعریف دیگر، همگرایی عبارت از شرایطی است که در آن، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاه‌های ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلافی و تعصبات برانگیز به نفع اهداف

۱ Integration.

جمعی و منافع مشترک، به گونه‌ای به هم نزدیک می‌گردند که نظام جدیدی از روابط، جایگزین نظام پیشین می‌گردد. (سیف زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۲)

۱-۳. پیشینه تحقیق

ادبیات مربوط به وحدت و همگرایی در جهان اسلام از قدمت زیادی برخوردار است و در این زمینه کتاب‌ها و مقالات متعددی نگارش یافته است؛ اما حجم زیادی از پژوهش‌ها، به ضرورت، توصیه‌ها، تأثیرات وحدت و همگرایی و مباحث مفهومی این مفهوم تمرکز دارند و کمتر به بعد انتقادی آن در جامعه پرداختند. در این قسمت به برخی از پژوهش‌های انجام‌شده که قرابت بیشتر با موضوع و هدف این تحقیق دارد می‌پردازیم.

کتاب «جهانی‌سازی و همگرایی کشورهای اسلامی» اثر محمدرحیم عیوضی یکی از پیشینه‌های این موضوع است که بخش «موانع و چالش‌های جهانی‌سازی در همگرایی امنیتی جهان اسلام» به این موضوع در ارتباط است. یکی از پژوهش‌های دیگر مقاله «همگرایی در جهان اسلام: از خیال تا واقعیت، از بیم‌ها تا امیدها»، مقصود رنجبر است که در کتاب مجموعه مقالات «موانع و فرصت‌های همگرایی در جهان اسلام» به چاپ رسیده است. کتاب «وحدت جهان اسلام: چشم‌انداز آینده» اثر سید یحیی صفوی از دیگر تلاش‌هایی در زمینه وحدت و همگرایی در جهان اسلام است. یکی از فصل‌های کتاب به عوامل مؤثر در هم‌گرایی و واگرایی جهان اسلام می‌پردازد.

۱-۴. روش بحران اسپریگنز

روش بحران اسپریگنز که در این تحقیق از آن استفاده خواهد شد یکی از روش‌های انتقادی به حساب می‌آید. روش‌های انتقادی از دهه ۱۹۸۰ به بعد مطرح گردید. این اصطلاح حداقل به دو معنا مورد استفاده قرار می‌گیرد: معنای خاص که شامل دیدگاه‌های متأثر از مکتب انتقادی فرانکفورت و دیدگاه آنتونیو گرامشی می‌گردد و معنای عام، شامل طیفی گسترده‌ای از دیدگاه‌های انتقادی که در مقابل جریان اصلی قرار می‌گیرد و خواستار تغییر وضع موجود است و شامل دیدگاه‌های انتقادی خاص متأثر از مکتب فرانکفورت، پساتجددگرایی و پساساختارگرایی و دیدگاه‌های مارکسیستی و نو مارکسیستی را در برمی‌گیرد. در این معنا نظریه انتقادی تلاشی میان‌رشته‌ای تلقی می‌گردد که علم سیاست،

روابط بین الملل، جامعه‌شناسی، تاریخ، روانشناسی و سایر رشته‌ها را ترکیب می‌کند تا نظریه متفاوت، بدیل و برداشت واقع‌گرایانه ارائه کند. (مشیرزاده، ۱۳۸۹: ۲۱۳-۲۱۴)

روش بحران اسپریگنز در واقع راه فهم اندیشه سیاسی را آموزش می‌دهد و قائل به بهره‌گیری از روش‌های تاریخی، فلسفی و انسان‌شناسی در مطالعه علوم سیاسی است. (اسپریگنز، ۱۳۷۰: ۳۰ - ۲۲) از دید وی، هدف نظریه‌های سیاسی، آماده ساختن بینشی از جامعه سیاسی با نگاهی انتقادی به منظور درک و فهم‌پذیر شدن آن و رفع نارسایی‌ها و کاستی‌های آن و بازگرداندن سلامت به جامعه از طریق مواجهه باریشه‌های بی‌نظمی و غلبه بر آن‌هاست. (همان، ۳۰-۲۲) نظریه بحران دارای چهار مرحله مشاهده و شناسایی مشکل، علل مشکل، جامعه آرمانی و ارائه راهکار است. (همان، ۴۳، ۱۸۱ و ۲۳۵)

۲. بررسی علل و موانع همگرایی اسلامی در یک قرن اخیر

روش جستاری بحران اسپریگنز در چهار مرحله تحلیل وضع موجود، شناسایی علل وضع موجود، جامعه و آرمانی و برنامه اقدام و عملی تدوین می‌گردد که تلاش می‌گردد چهار مرحله مذکور به‌ویژه علل و موانع شناسی در این تحقیق مورد بررسی قرار گیرد.

۱.۲. وضعیت موجود همگرایی در جهان اسلام

اولین مرحله روش بحران به این پرسش می‌پردازد که هم‌اکنون همگرایی در جهان اسلام در چه وضعیتی قرار دارد؟ از این رو باید وضعیت امروزی همگرایی مورد بررسی قرار گیرد. در واقع حرکت اول برای حل مشکل، فهم مشکل است. ما باید درک کنیم که در چه شرایطی قرار داریم و مشکلات و چالش‌های ما کدام است؟ به‌وضوح شاهدیم که جهان اسلام، طی دو سده اخیر و به‌ویژه در چند دهه گذشته، با بحران واگرایی و تفرقه فزاینده‌ای روبه‌رو است.

وضعیت کنونی و بحرانی تفرقه و واگرایی در جهان اسلام مسئله‌ای نیست که بر کسی پوشیده باشد. از این رو به‌صورت اجمالی در پاسخ به پرسش اول اسپریگنز باید گفت که یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های کنونی جهان اسلام، واگرایی و عدم همگرایی است (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۸۴) و به قول شهید صدر: «امروز وضع مسلمانان تقریباً نقطه مقابل این تعالیم مقدس است». (ایرانی، ۱۳۸۸: ۷۰) جهان اسلام در این دوره وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و روانی مناسب در نظام بین‌الملل ندارد. احساس انزوا، سرکوب،

عصبانیت و ناامیدی ویژگی‌های جهان اسلام هست. از نظر اقتصادی و سیاسی اغلب کشورهای اسلامی فاقد استقلال بوده و وابستگی شدید سیاسی و اقتصادی به دنیای غرب دارند. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۱۲۲؛ ولی پور زرومی، ۱۳۸۱: ۳۴۶) وضعیت اجتماعی مسلمانان نیز در جایگاه خوبی قرار ندارد. از نظر اجتماعی امروزه هفت نفر از هر ده نفر افرادی که به دنبال پناهندگی هستند، از کشورهای اسلامی هستند. مشکلات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی منازعات کشمیر، چین، فلسطین، افغانستان را نیز به این مشکلات باید افزود. از نگاه اقتصادی نیز دلارهای نفتی کشورهای اسلامی که دنیای اسلام به آن امید بسته بود، نه تنها مسئله پیشرفت کشورهای اسلامی را حل نکرد واریز بانک‌های اروپایی و آمریکایی شده و روزبه‌روز بر فقر بسیاری از کشورهای اسلامی افزود. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۱۲۳-۱۲۵)

۲.۲. امت اسلامی به مثابه وضعیت مطلوب و آرمانی

بازسازی ذهنی و جامعه آرمانی و مطلوب یکی دیگر از مراحل روش اسپریگنز است. از این رو باید گفت که اگر نخبگان جهان اسلام نتوانند آرمان شهر همگرایی را درست ترسیم نکنند و یا جامعه اسلامی در عملیاتی ساختن آینده تصویر شده کوتاهی نمایند، سرنوشت دنیای اسلام بسیار مبهم و غبارآلود خواهد بود و سبب گسترش پیچیدگی‌های درونی، بزرگنمایی اختلافات بیشتر میان کشورهای اسلامی گردیده و موجب سوءاستفاده‌های فراوان سایر قدرت‌ها در دامن زدن به تهدیدات و چالش‌های ساختگی باهدف غارت منابع گوناگون و سلطه بر جهان اسلام خواهد شد.

آرمان شهر، جامعه آرمانی و چشم‌انداز مطلوب مسلمانان «امت واحده اسلامی» است. بسیاری از متفکران اسلامی، همگرایی و وحدت اسلامی را زمینه‌ساز جامعه مطلوب در نظر می‌گیرند. مفهوم وحدت و همگرایی و همچنان دعوت به آن در جهان اسلام همواره به‌عنوان موضوعی ایدئال برای مصلحان، روشنفکران و اندیشمندان اسلامی برای رسیدن به امت واحده اسلامی، مطرح بوده است. در تاریخ معاصر نیز مهم‌ترین تلاش‌های مصلحان اجتماعی و طلایه‌داران تقریب و همگرایی، شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام برای رسیدن به امت اسلامی بوده است. (فوزی تویسرکانی، ۱۳۷۷: ۲۲)

از این رو امت اسلامی به مثابه جامعه آرمانی و مطلوب همان طور که لمبتون باور دارد،

این مفهوم در قلب اندیشه و آموزه سیاسی اسلام جای دارد که صرفاً رشته‌های ایمانی آنان را پیوند می‌زند مرزهای دیگر از دیدگاه اسلام اعتبار نداشته و نهادهای داخلی امت هم بر اساس ایمان دینی مشترک استوار است. (لمبتون، ۱۳۷۴: ۵۴) مفهوم امت در نظام اسلامی جنبه ماوراء ملی دارند و دارای ویژگی‌های خاصی مانند یگانگی^۱، میانه‌روی^۲، برادری^۳، ممتازی^۴ و... است. از نظر اسلام «امت» مهم‌ترین ملاک تقسیم‌بندی جوامع بشری است. (جوان آراسته، ۱۳۷۹: ۱۶۱)

۳.۲. طرح‌ها، راه‌حل و راهکارهای همگرایی در جهان اسلام

شاید بتوان گفت که اصل محوری برنامه‌های متفکران اسلامی و اغلب دولت‌های اسلامی را دست‌یابی به یک همگرایی در ابعاد گوناگون اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی در قرن بیست و یکم به شمار آورد. (حسن‌پور، ۱۳۸۳: ۶۸) ریشه‌یابی طرح‌های همگرایی در تاریخ معاصر، عمدتاً به تحولات پس از امپراتوری عثمانی و اندیشه‌های سید جمال و شاگردانش برمی‌گردد. از این دوره به بعد عمده تلاش‌های مسلمانان تلاش برای وحدت و همگرایی در جهان اسلام بوده است و نشست‌ها و اجلاس‌های و راهکارهای متعددی باهدف نیل به وحدت و همگرایی در جهان اسلام مطرح گردید. (عیوضی، ۱۳۸۸: ۱۱۷-۱۱۸) متفکران و دولتمردان اسلامی در پاسخ این مسئله و بحران، پاسخ‌ها و راهکارهای ارزشمندی را ارائه دادند (برای آگاهی بیشتر رک: واعظ زاده، ۱۳۸۲؛ جلالی، ۱۳۸۹؛ کاظمی، ۱۳۹۹) که متأسفانه تاکنون به دلایل مختلفی در سطح نخبگانی و نظری باقی مانده است و هنوز در سطح جامعه اسلامی رسوخ ننموده است و برای نهادینه شدن در جامعه نیازمند موانع و علل شناسی آن هستیم. همانطور که اسپریگنز معتقد است صرف تشخیص علل کافی نیست بلکه ریشه‌های بنیادی را باید کشف کرد و اگر قرار است مشکل به طور نظری کاملاً فهمیده شود و همین‌طور از نظر عملی نیز مداوا گردد، علل مسئله باید روشن شود به طور خلاصه نظریه پرداز مانند یک پزشک با «وظیفه تشخیص درد» روبرو

۱. إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُون. سوره انبیا، آیه ۹۲ و سوره مؤمنون، آیه ۵۲.

۲. وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا. سوره بقره، آیه ۱۴۳.

۳. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. سوره حجرات، آیه ۱۰.

۴. كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ. سوره آل عمران، آیه ۱۱۰.

است و به ناچار باید مرحله ای روابط علت و معلولی را در این دنیای پیچیده پشت سر بگذارد چرا که تا وقتی علل مشکل مورد سوال روشن نشود، درک واقعی آن عملی نیست از طرف نظریه پرداز بدون روشن شدن علل واقعی نمی تواند پیشنهادات مناسب برای درمان یا تسکین مشکل ارائه کند. (اسپریگینر ۱۳۷۰: ۸۰) به صورت کلی چندین طرح و راهکار مانند همگرایی تاریخی، طرح‌های قرآنیون و بازگشت به سلف، بیداری اسلامی، نوسازی تمدن و تمدن گرایی، تقریب مذاهب اسلامی، خلافت گرایی، نهادگرایی و اتحاد جماهیر اسلامی از پیشنهادها وحدت و همگرایی در جهان اسلام به شمار می آید. (رک: کازمی، ۱۳۹۹)

۴.۲. علل و موانع همگرایی در یک قرن اخیر جهان اسلام

تشخیص علل نابسامانی و بی‌نظمی، یکی از مهم‌ترین مراحل روش جستاری اسپریگنر است. مرحله تشخیص علل تا حدودی از مشاهده بی‌نظمی نشئت می‌گیرد، زیرا مشاهده بی‌نظمی علائم بیماری‌های را نشان می‌دهد که علل آن‌ها مورد مطالعه قرار می‌گیرد. باوجوداین، نتایج مرحله تشخیص در ابتدا روشن نیست، زیرا صرف مشخص کردن نابسامانی، علل آن را توضیح نمی‌دهد. در این مرحله پاسخ به سؤال‌های زیر که چه چیز نابسامان است؟ علل درد چیست؟ آیا مشکل ریشه سیاسی دارد و علل و علائم آن کدام هستند؟ آیا مشکل ریشه شخصی دارد یا اجتماعی؟ علل طبیعی است و یا مصنوعی؟ برای ارائه درمان و راهکار دارای اهمیت فراوان هستند. (اسپریگنر، ۱۳۷۰: ۴۱) البته ناگفته پیداست که مرحله تشخیص موضوع مرحله مشکلی است و این مرحله می‌تواند سرچشمه جدایی مکاتب مختلف باشد؛ زیرا اگر علل مسئله اساسی، عام و قراردادی نباشد راه‌حل نیز نمی‌تواند به‌درستی طرح گردیده و نمی‌تواند منطقاً مسئله را از میان بردارد. اسپریگنر به‌درستی توضیح می‌دهد که نظریه‌پرداز اگر در این مرحله‌ی از جستار خطا کند به‌جای سبک کردن مشکلات به آن‌ها می‌افزاید. از طرف دیگر، اگر به‌غلط بعضی مشکلات را که قابل حل نیستند قابل حل تشخیص دهد، پیروان نظریه خود را به دنبال غیرممکن فرستاده است. (همان، ۱۳۷۰: ۸۱ و ۹۱)

با این توضیح بررسی موانع همگرایی در جهان اسلام نیازمند پژوهش‌های میدانی و انتقادی فراوانی است تا با بررسی متغیرهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای موضوع را دقیق‌تر بررسی کرد و از آن‌ها نتایج راهبردی و

پذیرفتنی تر به دست آورد. در اینجا تلاش داریم حداقل به صورت مستدل و انتقادی به موانع و چالش‌های همگرایی در جهان اسلام بپردازیم. وقتی علل و موانع همگرایی را مورد مطالعه قرار می‌دهیم درمی‌یابیم که موانع همگرایی به چهار دسته کلان فرهنگی، ذهنی و روانی، سیاسی و اقتصادی قابل تقسیم هستند.

۱.۴.۲. موانع فرهنگی

موانع و علل فرهنگی همگرایی در جهان اسلام از حجم، گستردگی و پراکندگی بیشتری نسبت به دیگر موانع برخوردار است و از این رو با مشکلات و موانع جدی‌تر نیز مواجه هستند. یکی از موانع جدی فرهنگی همگرایی، عصبیت‌های مذهبی، جهالت و نسبت‌های ناروای که از اساس وجود ندارند. (صفوی، ۱۳۸۷: ۴۱؛ واعظ زاده، ۱۳۸۲: ۲۱-۲۴) علامه سید شرف‌الدین که خود یکی از منادیان بزرگ همگرایی است این مسئله را از موانع مهم همگرایی و عامل واگرایی در جهان اسلام می‌داند. (حکیمی، ۱۳۶۱: ۱۸۰) این در حالی است که این برداشت‌های خطا در مواضع و تصمیم‌گیری‌های هر یک از کشورها تأثیر مهمی دارد.

مانع دیگر همگرایی در جهان اسلام، عدم شکل‌گیری خردگرایی اولیه در زمینه همگرایی است تا پیش‌زمینه‌ها و مقدمات اولیه همگرایی آماده گردد. این خردگرایی نه در سطح جامعه به‌ویژه در سطح دولت‌ها هنوز مشاهده نمی‌گردد. این در حالی است که کشورها دائم در حال تخریب یکدیگر هستند و بسیاری از این کشورها با وجود ادعای بسیار تمایلی به همگرایی از خود نشان نمی‌دهند. (رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۶۸)

مسئله دیگر در نرسیدن جهان اسلام به همگرایی، بی‌توجهی به ویژگی‌های انحصاری کشورهای اسلامی است. توجه به ویژگی‌های منحصر به کشورهای و تلاش برای شناخت واقعی کشورهای اسلامی و همین‌طور محترم شمردن این تفاوت‌ها، از مسائل مهمی است که در طرح‌ها و ایده‌های همگرایی مورد توجه قرار نگرفته است. در حالی که توجه به این مسئله کمک زیادی در راه وحدت و همگرایی و هر هزینه‌ای در راه تحقق آن توجیه‌پذیر است. (رنجبر، ۱۳۸۵: ۱۴-۱۹) از چالش‌های مهم دیگر فرهنگی همگرایی، نگاه ایدئالیستی و ذهنی، آرزو محور، آرمان‌گرایانه و حداکثری بودن، نادیده گرفتن واقعیت‌های موجود و مؤلفه‌های عینی همگرایی در جهان اسلام، اهداف خیالی و دور از دسترس، پیگیری نکردن اندیشه و طرح‌های همگرایی در جهان اسلام است. (رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۷۷-۱۸۱؛ واعظ زاده، ۱۳۸۲: ۲۱-۲۴)

برداشت‌های متفاوت از اسلام نیز یکی از موانع عمده همگرایی به حساب می‌آیند. (رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۹۲؛ میرترابی، ۱۳۹۰: ۳۳۷) وجود این گرایش‌ها در برخی کشورهای اسلامی در عمل سد راه محکمی برای حرکت‌های همگرایانه به حساب می‌آید و از طرفی دیگر زمینه بهره‌برداری دشمنان برای دامن زدن به واگرایی و تفرقه و ترسیم چهره منفی از اسلام را نیز فراهم آورده است. این تنوع عقاید و تعارض آرا، اگر زمینه‌ساز ظهور اندیشه‌های نو و جدید باشد باعث غنای هویت اسلام می‌گردد ولی اگر بستر افراطی‌گری و مطلق بینی و حق بینی یک‌جانبه را موجب گردند، تنش در جهان اسلام را افزایش داده و مانع مهمی برای همگرایی محسوب می‌گردند.

۲.۴.۲. موانع ذهنی و روانی

یکی از موانع همگرایی، چالش‌های ذهنی و روانی در جهان اسلام است. کشورهای اسلامی در این زمینه هنوز از نظر ذهنی و روانی آمادگی چندانی برای همگرایی ندارند. احساس انزوا و ناامیدی از ویژگی‌های امروزی جهان اسلام هست. ذهنیت‌های منفی حاکم در جهان اسلام، نشان می‌دهد که این ویژگی‌ها، میزان توفیق شکل‌گیری همگرایی را به شدت تقلیل داده است. (ولی پور زرومی، ۱۳۸۱: ۳۴۶) از این رو از مهم‌ترین موانع همگرایی، موانع ذهنی، روانی و ویژگی سلبی نگری در جهان اسلام است که مانع بسیار مهم برای همگرایی به شمار می‌آید. بسیاری از نهادها و سازمان‌های که در منطقه برای همکاری ایجاد شده است نه بر اساس ضرورت همگرایی، بلکه برای رفع برخی از تهدیدات پدید آمده‌اند که کار ویژه این نهادها اغلب امنیتی سلبی بوده است. (ولی پور زرومی، ۱۳۸۱: ۳۵۰) نتیجه این نگرش سلبی به امنیت، اختصاص سهم بالای از درآمدهای ملی به خرید تسلیحات شده است؛ پدیده‌ای که هدف آن خرید امنیت بود رشد فزاینده ناامنی و واگرایی را موجب شده است. آقای هالیدی به سیطره این نگرش در جهان اسلام به‌ویژه خاورمیانه اشاره می‌کند که بر اساس آن هر ملتی، ملل و گروه‌های دیگر را تحقیر می‌کند؛ با این پندار که آن ملل و گروه‌ها در مرتبه‌ای فروتر از آن قرار دارند و یا فاقد اصالت تاریخی لازم هستند. زمینه‌های منفی ذهنی و ساختاری، فضای ملتهب و سوءظن‌ها و بی‌حرمتی‌ها و بی‌توجهی نسبت به همدیگر از موانع جدی همگرایی هستند. (رک: رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۸۴؛ ولی پور زرومی، ۱۳۸۱: ۳۴۴-۳۶۰؛ قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۲۳۷-۲۳۹)

۳.۴.۲. موانع سیاسی

همگرایی در جهان اسلام علی‌رغم مشکلات و موانع فرهنگی با موانع سیاسی نیز روبرو هستند. برای علل و موانع سیاسی همگرایی پرسش‌های نیز قابل طرح است که باید مورد مطالعه قرار گیرد. برای نمونه به این پرسش‌ها اشاره کرد که آیا ترکیه با نگاهی به اروپا در مسیر همگرایی جهان اسلام ظرفیت است یا مانع؟ آیا عربستان سعودی که محوریت شورای همکاری خلیج فارس را دارد، حاضر است به نفع همگرایی، از این جایگاه عدول کند؟ آیا جمهوری‌های آسیای مرکزی حاضرند خود را در چارچوب همگرایی اسلامی تعریف کنند و نسبت به کشور روسیه، سیاست مستقل‌تر اتخاذ کنند و ابزار قدرت‌های مداخله‌گر و اگرایانه نظیر آمریکا نباشند؟ آیا قدرت‌های شرق و جنوب آسیایی، همگرایی اسلامی را در تضاد با منافع خود نخواهند دید؟ آیا دولت‌های غیر اسلامی مانند چین و هند اجازه می‌دهند یک مجموعه منسجم و همگرا با محوریت منطقه خاورمیانه شکل گیرد. (مجیدی و همکاران، ۱۳۸۷: ۳۶) جدای از مسائل فوق، جهان اسلام به‌ویژه کانون آن یعنی خاورمیانه، زنجیره‌ای از بحران‌هاست. ادامه اشغالگری صهیونیست‌ها، مداخلات خارجی در این منطقه، نهضت‌ها جنگ‌ها و نزاع‌ها و ... برخی از این بحران‌ها هستند. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۳۱۹-۳۲۲) در زیر به برخی از مهم‌ترین چالش‌های سیاسی همگرایی در جهان اسلام اشاره شده است.

ادعای سیادت و رهبری در جهان اسلام مشکل و مانع مهمی فراروی همگرایی است که چندین کشور از موضع برتر، کشورهای دیگر را به وحدت و همگرایی دعوت می‌کنند. درحالی‌که از نخستین شرایط تحقق وحدت و همگرایی، نگاه از موضع برابر است؛ البته طبیعی است که حجم قدرت کشورها متفاوت خواهد بود و طبیعتاً میزان تأثیرگذاری آن‌ها نیز در فرایند همگرایی با توجه به میزان قدرت آن‌ها متفاوت خواهد بود؛ ولی دعوت کشورها به سمت همگرایی به معنای فراخواندن به منافع همه کشورها است، زیرا همگرایی به معنای همکاری همه با همدیگر است؛ نه نزدیک شدن و همکاری دیگر کشورها به یک یا چند کشور برتر. (رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۸۴) این در حالی است که تجربه همگرایی اتحادیه اروپا به گونه‌ای بود که کشورهای بزرگی چون فرانسه، انگلیس آلمان در کنار کشورهای کوچکی چون لوکزامبورگ قرار داشت و همچنین ساختارهای سیاسی دموکراتیکی در کنار ساختارهای دیکتاتوری چون اسپانیا، پرتغال قرار داشتند. نکته قابل توجه در اتحاد اروپا این است که در تکوین همگرایی اروپایی، کشورهای بزرگی مانند آلمان، فرانسه در آغاز شکل‌گیری

همگرایی اروپا نقش اساسی داشتند و موتور محرک به حساب می‌آمدند؛ ولی این کشورها هیچ‌گاه از موضع برتر در اتحادیه شرکت نکردند بلکه تأثیرگذاری آن‌ها تنها به دلیل حجم بیشتر قدرت اقتصادی و سیاسی بود نه به دلیل ادعای رهبری در جامعه اروپایی. (همان، ۱۷۲-۱۷۵)

یکی از چالش‌ها و موانع همگرایی در جهان اسلام مسئله ناسیونالیسم و ملی‌گرایی است. اگرچه ناسیونالیسم می‌تواند به‌عنوان نیرو و عامل همگرایی نیز عمل کند ولی این مسئله در جهان اسلام بیشتر به‌عنوان نیروی جداکننده بوده که بر سر راه همگرایی مانع ایجاد نموده است، (بنگاش، ۱۳۹۵: ۲۳۵-۲۳۶) زیرا ناسیونالیسم در جهان اسلام بر برتری هویت ملی مبتنی بر طبقه، دین و مذهب تأکید دارد. (صفوی، ۱۳۸۷: ۲۰۲)

مشکل و معضل سیاسی دیگر در جهان اسلام اختلافات ارضی و مرزی موجود در جهان اسلام است. این مسئله، زمینه مناسبی را برای واگرایی و همچنین دخالت‌های قدرت‌های فرا منطقه‌ای فراهم آورده است. علی‌رغم تلاش‌های صورت گرفته برای برطرف کردن این مشکل، بخشی زیادی از اختلافات، هنوز باقی مانده است. (عزتی، ۱۳۷۱: ۱۷۶) وجود این اختلافات، انرژی ملت‌های اسلامی را به تحلیل خواهد برد و پیامدهای سیاسی و اقتصادی سوء به جهان اسلام وارد کرده و در مواردی نیز باعث برافروخته شدن جنگ نیز گردیده است. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۳۰۱-۳۰۲؛ بزرگمهری، محمدخانی و نعمتی، ۱۳۹۵: ۳۱؛ جعفری ولدانی، ۱۳۷۳: ۱۳) برای نمونه منطقه خلیج فارس که تنها بخشی از خاورمیانه است، حدود ۵۰ مورد اختلاف ارضی و مرزی در این منطقه وجود دارد. (جعفری ولدانی، ۱۳۷۳: ۱۱-۱۲)

بنابراین اختلافات ارضی متعددی در جغرافیای جهان اسلام وجود دارد و کمتر کشوری وجود دارد که اختلاف مرزی نداشته باشد. البته نقش کشورهای استعماری در این پدیده غیر قابل انکار است و این امر به‌نوبه خود موجب تنش و مانع مهم در مسیر همگرایی به حساب می‌آید.

از چالش و موانع مهم سیاسی ساختار سیاسی متفاوت کشورهای اسلامی است که از زوایای قبیله‌گرایی و یا ملی‌گرایی، سکولار و یا دیانت‌محوری، پادشاهی، خلافتی، سلطنتی، ولایی، جمهوری، نفوذ نظامی‌ها و قطب‌های اقتصادی در سیاست‌گذاری قابل دسته‌بندی هستند. (لی نور جی، ۱۳۸۹: ۱۰۴) در این فضای بغرنج سیاسی و ناهمگونی ساختاری، به‌طور طبیعی امکان همکاری متقابل و همگرایی به حداقل رسیده و موانع همگرایی در کشورهای اسلامی را تشدید می‌سازد. (رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۴-۱۹) ارتباط و تعامل دین و ساختارهای سیاسی کشورهای اسلامی نیز تفاوت چشم‌گیر با همدیگر

دارند. به طور مثال قانون اساسی ۱۲ کشور اعلام می‌کند که دین اسلام در آن کشور جایگاهی ندارد و از نظام لائیک پیروی می‌کنند. دیانت در نظام و ساختارهای سیاسی جهان اسلام به چهار دسته: دولت‌های با ماهیت اسلامی، دولت‌های که فقط اعلام دین رسمی کرده‌اند، دولت‌های که اعلام دین رسمی ندارند و در دولت‌های که عنوان سکولاریسم را در قانون اساسی پذیرفتند، تقسیم می‌شوند. (بزرگمهری، محمدخانی و نعمتی، ۱۳۹۵: ۳۱-۳۴) بنابراین دین در ساختار دولت‌های اسلامی از بنیادگرایی تا سکولاریسم در نوسان است که این امر بر روابط و تعامل این کشورها با غرب نیز تأثیر گذاشته است و از غرب‌ستیزی تا غرب‌گرایی را پدید آورده است (میرترابی، ۱۳۹۰: ۳۳۵؛ رنجبر، ۱۳۹۲: ۱۹۷) که خود مانع مهم همگرایی در جهان اسلام به شمار می‌آید.

یکی از چالش‌های سیاسی مهم دیگر بر سر راه همگرایی وجود استبداد است. امروزه بسیاری از کشورهای اسلامی به شدت از استبداد رنج می‌برند. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۲۳۳) دولت‌های مستبد برای اینکه از مردم جدا هستند، اغلب برای تثبیت موقعیت خود، به قدرت‌های خارجی متوسل می‌شوند و از این رو بیش از اینکه در خدمت جامعه خود باشند، در خدمت حامیان خارجی خویش هستند و بدین ترتیب هزینه‌های سنگین آن را نیز ملت‌ها متحمل می‌شوند. (کواکبی، ۱۳۷۸: ۱۲ برای اطلاع بیشتر رک: نائینی، ۱۳۸۷)

وجود ویژگی‌ها و موانع فوق‌موجب شده است کشورهای فرا منطقه‌ای نظیر آمریکا در مبادلات و ارتباطات سیاسی منطقه نقش تعیین‌کننده‌ای به عهده گیرند که این امر موجب محروم ماندن کشورهای اسلامی از سیاست‌های منطقه‌ای مستقل می‌گردد. در واقع، قدرت‌های استکباری نقش عمده‌ای را در ساختن اختلاف و طولانی کردن آن در کشورهای اسلامی بازی می‌کنند. قدرت‌های بزرگ به منظور حفظ و تقویت منافع خود و به دنبال روی کار آوردن نظام‌ها و حکام وابسته در کشورهای اسلامی هستند. بدین ترتیب هم‌زمان با مطرح شدن موضوع همگرایی، قدرت‌های بزرگ با به‌کارگیری عوامل بازدارنده، ایجاد سوءظن، نفاق و رقابت میان کشورهای اسلامی و اختلافات مصنوعی آنان را از هم دیگر دور نگه می‌دارند که این مسئله مانع جدی بر سر راه همگرایی در جهان اسلام هستند. (رک: ابراهیمی فر، ۱۳۷۲؛ ولایتی و سعیدمحمدی، ۱۳۸۹: ۱۷۲-۱۷۵) در این راستا وجود رژیم جعلی اسرائیل، به مثابه ابزار گفتمان استعمار، تلاش می‌کند تا در جهان اسلام با استفاده از سیاست «تفرقه‌انداز و حکومت کن»، مانع همگرایی شوند و هرگونه همکاری و

زمینه را متلاشی کند. این سیاست به این رژیم این امکان را می‌دهد تا با دامن زدن به واگرایی، به اهداف و مطامع توسعه‌طلبانه خود در جهان اسلام دست یابد (بنگاش، ۱۳۹۵: ۲۳۸-۲۳۶؛ بزرگمهری، محمدخانی و نعمتی، ۱۳۹۵: ۳۵؛ ولایتی و سعیدمحمدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵-۱۷۲) و همچنین تسلیحات خویش را به کشورهای وابسته به فروش رساند. (قربانی شیخ‌نشین و سیمبر، ۱۳۹۰: ۲۳۷-۲۳۵)

۴.۴.۲. موانع اقتصادی

همگرایی در جهان اسلام علی‌رغم موانع فرهنگی، روانی و ذهنی و سیاسی با موانع و چالش‌های اقتصادی نیز همراه است. کشورهای اسلامی به لحاظ ساختار اقتصادی و عملکرد اقتصادی، تفاوت‌های بسیاری باهم دارند. به‌طورکلی جهان اسلام بخشی از جهان سوم یا جنوب هستند. کشورهای اسلامی از نظر اقتصادی در مرحله اولیه صنعتی شدن قرار دارند و به‌شدت به صادرات مواد خام و واردات مواد غذایی، کالاهای مصرفی، تجهیزات و فناوری وابسته‌اند. اگرچه کشورهای صادرکننده نفت به‌ویژه کشورهای که جمعیت کم‌تری دارند، از کشورهای ثروتمند به حساب می‌آید ولی باین حال به‌طورکلی کشورهای اسلامی جزو کشورهای فقیر جهان به حساب می‌آید (میرترابی، ۱۳۹۰: ۱۱۲) و از میان ۵۷ کشور کمتر توسعه‌یافته^۱ در سطح جهان، ۲۴ کشور در جهان اسلام قرار دارند و کشورهای که وضعیت اقتصادی مناسب‌تری دارند نیز برای توسعه اقتصادی خود به صادرات نفت و چند قلم از کالاهای اولیه و عمدتاً کشاورزی وابسته‌اند. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۱۵-۲۱۶؛ میرترابی، ۱۳۹۲: ۳۵)

بخشی از مشکلات اقتصادی که موانع همگرایی را در جهان اسلام پدید آوردند عبارت‌اند از وابستگی اقتصاد به نفت، سنتی بودن شیوه‌های تولید، اختلاف کشورهای اسلامی در زمینه تجارت و همکاری‌های اقتصادی، افزایش شدید جمعیت شهری، هزینه‌های سنگین شهرنشینی، وابستگی بیش از حد کشورهای اسلامی به یک یا چند محصول معین که در برابر نوسانات و بحران‌های بین‌الملل آسیب‌پذیر است، کمبود سرمایه داخلی و سرمایه‌گذاری خارجی و پایین بودن سواد و تخصص در نیروی کار، نبود فناوری، مدیریت و صادرات، فقدان امکانات ارتباطی مناسب، ضعف در زیرساخت‌های حمل‌ونقل و

۱ Last- Developed Countries.

ارتباطات، تفاوت شدید در درآمد ناخالص و سطح رفاه و استانداردهای زندگی، ساختار تولید مشابه، کسری در تراز مالی، روابط اقتصادی بیرونی به جای کشورهای اسلامی. (عیوضی، ۱۳۸۸: ۱۵۱؛ صفوی، ۱۳۸۷: ۱۸۵-۱۹۶؛ میرجلیلی و دیگران، ۱۳۸۹)

کشورهای اسلامی که از نظر اقتصادی در وضعیت بهتری قرار دارند نیز اغلب متأثر از درآمدهای نفتی است. بیش از یک سوم از دولت‌ها را در جهان اسلام دولت‌های نفتی شکل می‌دهند. پیدایش دولت‌های نفتی به این معناست که برنده اصلی این تحولات، خاندان‌های حاکم در این کشورها هستند. (میرترابی، ۱۳۹۱: ۴۹) بنابراین با پیدایش نفت انتظار می‌رفت حداقل بحران‌ها و برخی مسائل توسعه جهان اسلام حل گردد ولی نه تنها حل نگردید بلکه نفت بر بحران جهان اسلام افزوده شد. (میرترابی، ۱۳۹۱: ۸۹-۲۰۰؛ عیوضی، ۱۳۸۷: ۵۳-۷۱) از طرف دیگر اقتصاد در کشورهای نفتی نیز اقتصاد رانتی است. از میان بیست کشور وابسته به صادرات نفت، سه کشور جمهوری دموکراتیک کنگو، ونزوئلا و نروژ جزو کشورهای غیر اسلامی هستند. (میرترابی، ۱۳۹۲: ۳۵)

فهرست کشورهای وابسته به نفت (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۱۷)

ردیف	کشور	شاخص وابستگی به نفت	ردیف	کشور	شاخص وابستگی به نفت
۱	برونئی	۴۷/۵۸	۱۱	آذربایجان	۳۳/۶
۲	کویت	۴۶/۱۴	۱۲	لیبی	۲۹/۷۴
۳	بحرین	۴۵/۶۰	۱۳	ترکمنستان	۲۶/۴
۴	نیجریه	۴۵/۳۸	۱۴	عراق	۲۳/۴۸
۵	جمهوری کنگو	۴۵/۱۴	۱۵	الجزایر	۲۱/۴۴
۶	آنگولا	۴۵	۱۶	قزاقستان	۲۱

۱۸/۸۴	ونزوئلا	۱۷	۳۸/۵۸	یمن	۷
۱۵	سوریه	۱۸	۳۸/۴۳	عمان	۸
۱۳/۴۶	نروژ	۱۹	۳۳/۸۵	عربستان	۹
۱۱/۹۵	ایران	۲۰	۳۳/۸۵	قطر	۱۰

آمارها نشان می‌دهد کشورهای اسلامی به‌جز کشورهای نفت‌خیز به‌طور یک‌طرفه صادرکننده مواد خام هستند، درحالی‌که بیشترین سهم درآمد کشورهای توسعه‌یافته، از بخش خدمات و صنعت تأمین می‌گردد. (احمدیان، ۱۳۹۳: ۲۷۷) البته در بسیاری از کشورهای درحال توسعه، کشاورزی نیز به‌عنوان فعالیت اصلی اقتصادی مطرح است و نقش عمده‌ای در اقتصادهای کشورهای درحال توسعه ایفا می‌کند. با این حال بسیاری از کشورهای اسلامی از این نظر نیز شباهتی با کشورهای درحال توسعه ندارند. سهم متوسط کشاورزی در GDP کشورهای اسلامی در دوره زمانی ۲۰۰۲-۲۰۰۷ تنها ۱۱/۹ درصد بوده است و کشاورزی تنها در پنج کشور اسلامی به‌عنوان بخش مهم اقتصادی مطرح است که این پنج کشور نیز در فهرست کشورهای کمتر توسعه‌یافته جای دارند. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۱۹-۲۲۰) مطالعه وضعیت اقتصادی کشورهای اسلامی نشان می‌دهد که اقتصاد در این کشورها مکمل یکدیگر نیستند بلکه در رقاب یکدیگر هستند؛ زیرا این کشورها تک‌محصول و توسعه‌نیافته هستند و تولید عمده آنان در چند نوع ماده خام خلاصه می‌گردد. اقتصاد مکمل یعنی تنوع تولید به حدی است که دیگر نیازهای عضو یک سازمان و اتحادیه مرتفع می‌گردد و همبستگی متقابل را نیز در پی دارد. از طرف دیگر توزیع نامتوازن ثروت، همکاری کشورهای ثروتمند و نیازمند و گردآمدن آن‌ها را در یک اتحادیه با مشکل مواجه ساخته است؛ زیرا انگیزه چندانی میان کشورهای غنی برای همکاری با کشور فقیر وجود ندارد. از طرف دیگر کشورهای فقیر نیز نمی‌توانند مقصد خوبی برای فروش کالاهای آنان باشد زیرا کالای عمده این کشورها نفت و انرژی هستند. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۳۳۷)

کشورهای اسلامی با معضل و چالش دیگری نیز در زمینه اقتصادی همگرایی گرفتار

است و آن حجم سنگین بدهی‌های خارجی آنان است. حجم بدهی کشورهای اسلامی در سال ۲۰۰۶ به ۷۵۳ میلیارد دلار رسید. بر پایه دسته‌بندی بانک جهانی درباره کشورهای به شدت بدهکار^۱ ۲۱ کشور اسلامی جای می‌گیرد. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۳۶)

فهرست ۲۰ کشور اسلامی با بدهی بالای خارجی (فهرست کشورها بر پایه بدهی خارجی، سایت fa.wikipedia.org)

ردیف	ردیف جهانی	کشور	مبلغ بدهی (دلار)	ردیف	ردیف جهانی	کشور	مبلغ بدهی (دلار)
۱	۲۶	ترکیه	۴۵۳۲۰۷۰۰۰۰۰۰	۱۱	۶۰	مراکش	۴۸۸۳۰۳۰۰۰۰۰
۲	۳۱	اندونزی	۳۳۵۲۸۹۰۰۰۰۰۰	۱۲	۶۱	کویت	۴۷۸۹۰۰۰۰۰۰۰
۳	۳۲	امارات	۲۲۰۴۰۰۰۰۰۰۰	۱۳	۶۴	سودان	۴۵۰۰۰۰۰۰۰۰
۴	۳۳	مالزی	۲۰۲۵۷۲۰۰۰۰۰	۱۴	۷۲	لبنان	۲۷۷۹۶۰۰۰۰۰
۵	۳۴	عربستان	۲۰۰۹۰۰۰۰۰۰۰	۱۵	۷۳	اردن	۲۷۷۵۶۴۰۰۰۰۰
۶	۳۹	قزاقستان	۱۶۵۵۰۱۰۰۰۰۰	۱۶	۷۷	بنگلادش	۲۵۹۶۳۰۰۰۰۰
۷	۴۰	قطر	۱۵۹۲۰۰۰۰۰۰۰	۱۷	۷۹	تونس	۲۵۱۲۴۷۰۰۰۰
۸	۵۳	پاکستان	۸۲۹۸۰۷۰۰۰۰۰	۱۸	۸۷	بحرین	۲۱۱۶۰۰۰۰۰۰
۹	۵۶	عراق	۶۸۰۱۰۰۰۰۰۰۰	۱۹	۸۸	عمان	۲۰۸۵۰۰۰۰۰۰
۱۰	۵۷	مصر	۶۷۳۲۲۶۰۰۰۰۰	۲۰	۹۹	ازبکستان	۱۵۷۵۰۰۰۰۰۰

از مسائلی که با سیاست اقتصاد کشورهای اسلامی در ارتباط است و چالشی مهم برای همگرایی به حساب می‌آید، هزینه بالای نظامی و خرید جنگ‌افزار در جهان اسلام است. بر اساس گزارش سالیانه «مؤسسه تحقیقات صلح بین‌الملل استکهلم»^۲، سهم مخارج نظامی کشورهای اسلامی نسبت به سایر کشورهای دنیا تفاوت قابل توجهی دارد. بر اساس گزارش

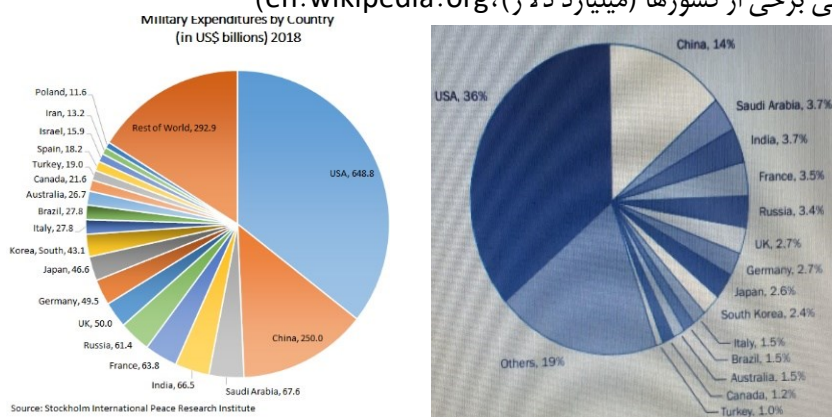
۱. HIPC

۲. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI).

این مؤسسه کشور عربستان در رتبه سوم و ترکیه در ردیف پانزدهم کشورهای پرهزینه نظامی قرار دارد و نه کشور اسلامی در میان چهار کشور دارای بیشترین هزینه‌های نظامی قرار دارند. این امر منجر به خریدهای تسلیحاتی و نفوذ قدرتهای خارجی در کشورهای اسلامی شده است که اراده این کشورها را در تصمیم‌گیری‌ها از آنها سلب نموده و حکومت‌های اسلامی را در برابر نیروهای خارجی آسیب‌پذیر می‌سازد و به رقابت تسلیحاتی میان کشورهای اسلامی منجر می‌گردد و در عمل، مانعی بر سر همگرایی خواهد بود.

(روند هزینه‌های ارتش در جهان در سال ۲۰۱۸، آوریل ۲۰۱۹، sipri.org و هزینه

نظامی برخی از کشورها (میلیارد دلار)، (en.wikipedia.org)

فهرست هزینه‌های نظامی ۲۰ کشورهای اسلامی طبق درصد تولید ناخالص داخلی

(commons.wikimedia.org:2014_military_expenditures)

نسبت هزینه‌های نظامی به تولید ناخالص داخلی	کشور	ردیف	نسبت هزینه‌های نظامی به تولید ناخالص داخلی	کشور	ردیف
۴/۵	بحرین	۱۱	۱۱/۴	عمان	۱
۶/۵	برونئی	۱۲	۱۰	قطر	۲

۳	عربستان	۱۰	۱۳	لیبی	۳/۹
۴	عراق	۸/۶	۱۴	تاجیکستان	۳/۹
۵	اردن	۸/۶	۱۵	مصر	۳/۴
۶	یمن	۶/۶	۱۶	ترکمنستان	۳/۴
۷	سوریه	۵/۹	۱۷	الجزایر	۳/۳
۸	کویت	۵/۳	۱۸	امارات	۳/۱
۹	ترکیه	۵/۳	۱۹	لبنان	۳/۱
۱۰	مراکش	۵	۲۰	اندونزی	۳

همانطور که هزینه‌های نظامی در جهان اسلام بسیار بالا است، هزینه‌ها و هزینه‌های آموزش و پژوهش به‌عنوان رکن اصلی توسعه در کشورهای اسلامی بسیار ناچیز است که چالشی دیگر برای همگرایی از منظر اقتصادی به حساب می‌آید. معیار سنجش کشورها برای سطح فعالیت‌های پژوهشی یا شدت R&D است که بر اساس آمارها ۸۰ درصد از هزینه‌های تحقیقات و توسعه در کشورهای توسعه یافته صورت می‌گیرد و سهم کشورهای اسلامی به شدت پایین و حدود ۱/۸ درصد از مجموع هزینه‌های ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده است و این رقم در مقایسه با جهان در حال توسعه ۹/۵ درصد است. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۶۷-۲۶۸)

مقایسه کشورهای اسلامی با دیگر کشورها از نظر هزینه پژوهش (همان، ۲۶۸-۲۶۹)

مکان	آمریکا	اتحادیه اروپا	دیگر کشورهای پیشرفته	کشورهای در حال توسعه	زاین	کشورهای اسلامی
هزینه تحقیق (درصد)	۳۳/۵	۲۳/۵	۱۰/۱	۱۷/۶	۱۳/۴	۱/۸

آنچه از رقم کلی هزینه ناخالص داخلی در زمینه تحقیقات و توسعه (GERD) مهم‌تر است، وزن و حجم آن در مقایسه با کل هزینه‌های یک کشور یا به عبارت GDP هر کشور است. نسبت GERD به GDP را شدت R&D می‌گویند. این معیار نمایانگر توانایی نوآوری و فناوری هر کشور به حساب می‌آید و هر چه این رقم بالا باشد نشانگر آن است که در کشور مورد نظر منابع بیشتری برای تولید محصولات جدید، اختصاص یافته است. در همین راستا سازمان همکاری اسلامی از اعضای خود خواسته است در برنامه ده‌ساله دست‌کم یک درصد از GDP خود را به فعالیت‌های پژوهشی اختصاص دهند. (همان)

مقایسه شدت R&D جهان اسلام با دیگر کشورها (همان، ۲۶۹)

منطقه	جهان	اتحادیه اروپا	ژاپن	کره جنوبی	نیوزلند	جهان اسلام
شدت R&D	۱/۷۸	۱/۷۶	۳/۴۴	۳/۲۳	۱/۲۲	۰/۴۱

بر اساس گزارش مؤسسه پژوهشی سسریک^۱ وابسته به سازمان همکاری اسلامی، تنها کشور تونس در سال ۲۰۰۸ یک درصد از GDP به هزینه تحقیقاتی خود دست یافت. پس از آن ترکیه (۰/۷۴) و ایران (۰/۶۸) در رده‌های بعدی قرار دارد. (همان، ۲۶۹)

چالش دیگر که مانع همگرایی به حساب می‌آید این است که کشورهای اسلامی با توجه به میزان جمعیت و قلمرو سرزمینی خود، سهم اندک از منابع آبی تجدید پذیر جهان را در اختیار دارند. کشورهای اسلامی حدود ۲۰/۶ درصد از خشکی‌های جهان و ۲۴ درصد از جمعیت جهان دارا هستند که تنها ۱۴/۵ درصد از منابع تجدید پذیر آبی جهان را به خود اختصاص داده‌اند. سرانه متوسط آب کشورهای اسلامی ۵۴۶۹ مترمکعب در سال است که از متوسط ۸۶۸۰ مترمکعب در سطح جهان بسیار کمتر است و این منابع در جهان اسلام نیز نابرابر توزیع شده است. (میرترابی، ۱۳۹۰: ۲۲۰) این امر از طرفی موجب کاهش محصولات کشاورزی در جهان اسلام گردیده و از طرف دیگر توزیع نامتوازن آن سبب اختلاف‌ها و درگیری‌های در کشورهای اسلامی نیز گردیده است.

توزیع نامتوازن منابع آبی در جهان اسلام (همان، ۲۲۱)

منطقه	سهم آبی تجدید پذیر	منطقه	سهم آبی تجدید پذیر
۱ شرق آسیا	۴۲	۴ آسیای میانه	۶/۴
۲ آفریقای زیر صحرا	۲۳/۳	۵ خاورمیانه	۴/۴
۳ جنوب آسیا	۱۸	۶ شمال آفریقا	۴/۴

همان طوری که در جدول دیدیم منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا، جزو مناطق خشک جهان می‌باشند. هم‌اکنون در مناطقی از جهان اسلام از جمله خاورمیانه، وضعیت آب بحرانی است و از جهات بسیاری در روابط بین کشورهای منطقه، تأثیرگذار است و این امر تبدیل به بخشی از منازعات بین‌المللی منطقه‌ای نیز گردیده است و کم‌تر کشوری در مناطق سه‌گانه بالا وجود دارد که با همسایه‌های خویش در این زمینه اختلاف نداشته باشند. (مجتهد زاده، ۱۳۸۶: ۲۰۸؛ درایسدل و بلیک، ۱۳۷۳: ۵۹؛ معموری و کاظمی، ۱۳۹۰) به‌طور کلی باید گفت که بحران آب در خاورمیانه را می‌توان به سه دسته از عوامل محیطی، اقتصادی و سیاسی نسبت داد. (بس کرنر، ۱۳۷۲: ۱۰)

بسیاری از کارشناسان معتقدند که در آینده، مناقشات به‌زودی از نفت عبور و بر سر «آب» خواهد بود و آب به‌عنوان یک ماده حیاتی جای نفت را به‌زودی خواهد گرفت. در بسیاری از مناطق جهان اسلام از جمله خاورمیانه، آب عامل مه‌مناقشه بوده است. فرضیه اصلی کتاب جنگ آب، مناقشات آینده در خاورمیانه بر این فرض استوار است که به‌زودی، آب عامل اصلی تنش و نزاع در این منطقه خواهد بود و به‌تدریج، جای نفت را به‌عنوان متغیر تأثیرگذار بر سیاست‌های این منطقه خواهد گرفت. (کاظمی، ۱۳۷۳: ۶۰۰)

نتیجه

از منظر روش جستاری اسپریگنز، آینده همگرایی اسلامی مستلزم آن است که مسلمانان باید وضعیت نامطلوب موجود را فهم نموده و علل آن را مورد شناسایی قرار داده و از آن با ترسیم وضعیت مطلوب عبور کنند. آرزو، آرمان شهر و جامعه مطلوب مسلمانان شکل‌گیری امت اسلامی است. امت کالبدی جمعی، اندام‌وار و مدنی است که به سرزمین، مردم و فرهنگ خاص محدود نمی‌گردد و همه بر محور عقیده یعنی توحید، نبوت و معاد متمرکز گشته‌اند و امت واحده اسلامی را تشکیل می‌دهند. متفکران و مصلحان اسلامی تلاش دارند زمینه‌های شکل‌گیری امت اسلامی که مفهومی قرآنی است را از جهت نظری و عملی به مثابه جامعه آرمانی فراهم آورند. از این رو شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام مقدمه و زمینه‌ای بسیار مهم برای رسیدن به جامعه مطلوب یعنی امت اسلامی به شمار می‌آید به این معنا که راه امت اسلامی از مسیر همگرایی در جهان اسلام می‌گذرد. با مطالعه و بررسی وضع کنونی جهان اسلام، وضعیت مسلمانان و کشورهای اسلامی جهت‌گیری زیادی به سمت همگرایی ندارند که متفکران و مصلحان اسلامی راهکارهای ارزشمندی را برای شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام به مثابه خروج از وضعیت کنونی و رسیدن به وضع مطلوب ارائه دادند.

از مطالعه و ریشه‌یابی وضع موجود و وضعیت کنونی جهان اسلام، علل نابسامانی و بی‌نظمی و درواقع موانع شکل‌گیری همگرایی و عدم توفیق راهکارهای مطرح‌شده همگرایی در جهان اسلام را درمی‌یابیم که مجموعه علل و موانع به چهار دسته کلان فرهنگی، ذهنی و روانی، سیاسی و اقتصادی قابل تقسیم هستند. در این تحقیق که بر مرحله مانع و علل شناسی روش جستاری اسپریگنز نسبت به شکل‌گیری همگرایی در جهان اسلام تأکید بیشتر گردیده است و همین موانع به عنوان عامل اصلی شکل‌نگرفتن همگرایی و شکست طرح‌های آن و در نتیجه نرسیدن به وضعیت مطلوب در نظر گرفته شده است. با بررسی این موانع در می‌یابیم که در جهان اسلام مسئله همگرایی غالباً بلند پروازانه و آرمان‌گرایانه است. از طرف دیگر مقدمات و زمینه‌های لازم همگرایی در آن نادیده گرفته می‌شود. عدم آمادگی روانی برای همگرایی به‌ویژه آمادگی‌های ذهنی نخبگان، آماده نبودن بسترهای فکری، سیاسی، اجتماعی و ساختارهای دولت‌ها برای همگرایی، تنش‌های قومی، فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی، سیاسی شدن زودرس فرایند همگرایی همراه با تأثیر

پذیرفتن از ساختارهای سیاسی و اجتماعی، رفتار رهبران سیاسی و ابزار قرار گرفتن در دست قدرت کشورها، احساس برتری و سیادت کشورهای کلیدی، نگاه برون منطقه‌ای به‌ویژه در اقتصاد، امنیت و سیاست، حضور نظامی قدرت‌های استعماری و استکباری و سیاست‌های تفرقه‌افکنانه آنان، ویژگی‌ها و نگاه‌های سلبی حاکم در جهان اسلام حتی در راهکارهای همگرایی و وجود طیفی وسیعی از رفتارهای متضاد از تکفیرگرایی گرفته تا غرب‌گرایی و غرب‌ستیزی، ساختارهای ضعیف اقتصادی از عوامل برجسته نابسامانی و موانع مهمی هستند که مسیر همگرایی را با ابهام و چالش مواجه ساخته‌اند و موجب عدم توفیق همگرایی و شکل گرفتن آن به حساب می‌آیند. مجموعه این عوامل موجب گردیده‌اند که همگرایی در جهان اسلام در حالت اندیشه‌ای و نظری و به‌صورت آرمانی باقی بماند و توجهی به کاربردهای درست بسیاری از مفاهیم در پیشبرد همگرایی نگردیده و مقدمات همگرایی در بسیاری از این طرح‌ها نادیده انگاشته شود که بخش بزرگ از نابسامانی به شناخت علل و موانع همگرایی بر می‌گردد.

منابع

- ۱- ابراهیمی فر، طاهره، بررسی علل واگرایی در منطقه خلیج فارس، مجله سیاست خارجی، ش ۲، تابستان ۱۳۷۲.
- ۲- احمدیان، محمدعلی، سیمای اقتصادی جهان اسلام: کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۹۳.
- ۳- اسپریگنز، توماس، فهم نظریه‌های سیاسی، ترجمه فرهنگ رجایی، نشر آگاه، تهران، ۱۳۷۰.
- ۴- ایرانی، مصیب، استراتژی وحدت ملی و انسجام اسلامی با توجه به دیدگاه امام خمینی، اندیشه تقریب، ش ۱۸، بهار ۱۳۸۸.
- ۵- بزرگمهری، مجید، علیرضا محمدخانی و فاطمه نعمتی، علل واگرایی در سازمان همکاری اسلامی، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۹۵.
- ۶- بس کرزن، ناتاشا، آب، امنیت و خاورمیانه: گزارش موسسه مطالعات استراتژیک لندن، ترجمه پیروز ایزدی، انتشارات دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، پژوهشکده علوم دفاعی استراتژیک، تهران، ۱۳۷۲.
- ۷- بنگاش، ظفر، جهان اسلام؛ فرصت‌ها، چالش‌ها و رسالت‌ها، تدوین یاسر عسگری، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، قم، ۱۳۹۵.
- ۸- پیروز مجتهد زاده، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، سمت، تهران، ۱۳۸۶.
- ۹- جعفری ولدانی، اصغر، تحولات مرزها و نقش ژئوپلیتیک آن در خلیج فارس، نشر قومس، تهران، ۱۳۷۴.
- ۱۰- جلالی، غلامرضا، الگوهای چهارگانه وحدت اسلامی و نظریه میرزا خلیل کمره ای، مجله حوزه، ش ۱۵۵ و ۱۵۶، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
- ۱۱- جوان آراسته، حسین، امت و ملت، نگاهی دوباره، مجله حکومت اسلامی، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۷۹.

۵. مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال دهم، شماره ۲۲، تابستان ۱۴۰۱

- ۱۲- حسن پور، یوسف، درآمدی بر همگرایی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، بررسی‌های بازرگانی، ش ۷، مرداد و شهریور ۱۳۸۳.
- ۱۳- حکیمی، محمدرضا، شرف‌الدین، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۱.
- ۱۴- درایسدل، آلاسریر و جرالداچ بلیک، جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال افریقا، ترجمه دره میرحیدر، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران، ۱۳۷۳.
- ۱۵- رنجبر، مقصود، ظرفیت‌های وحدت‌گرایی در جهان اسلام، مجله پگاه حوزه، ش ۱۸۰، ۲۶ فروردین ۱۳۸۵.
- ۱۶- صفوی، سید یحیی، وحدت جهان اسلام: چشم‌انداز آینده، انتشارات شکیب به سفارش مؤسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام، تهران، ۱۳۸۷.
- ۱۷- عزتی، عزت‌الله، ژئوپلیتیک، سمت، تهران، ۱۳۷۱.
- ۱۸- عیوضی، محمدرحیم، جهانی‌سازی و همگرایی کشورهای اسلامی (موانع و چالش‌ها)، انتشارات دانشگاه عالی دفاع، تهران، ۱۳۸۸.
- ۱۹- عیوضی، محمدرحیم، نفت و موانع توسعه‌یافتگی، راهبرد توسعه، ش ۱۳، بهار ۱۳۸۷.
- ۲۰- فوزی تویسرکانی، یحیی، سازمان کنفرانس اسلامی (ساختار، عملکرد و روابط آن با ایران)، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۷.
- ۲۱- قربانی شیخ‌نشین، ارسالان و رضا سیمبر، ایران و همگرایی در سازمان همکاری اسلامی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۹۰.
- ۲۲- کاظمی، سید آصف، بررسی انتقادی نظریه‌های همگرایی در جهان اسلام با تأکید بر ارائه طرح جایگزین، رساله دکتری تاریخ معاصر جهان اسلام، مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی، استاد راهنما، عبدالوهاب فراتی، تابستان ۱۳۹۹.
- ۲۳- کاظمی، علی‌اصغر، جنگ آب: آینده مناقشات خاورمیانه، فصلنامه خاورمیانه، مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، ش ۳، زمستان ۱۳۷۳.

- ۲۴- کواکبی، عبدالرحمن، طبایع الاستبداد یا سرشت‌های خودکامگی، ترجمه عبدالحسین میرزا قاجار، نقد و تصحیح محمدجواد صاحبی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۸.
- ۲۵- لمبتون، ان، کی، اس، دولت و حکومت در اسلام، نشر عروج، تهران، ۱۳۷۴.
- ۲۶- لی نور جی، مارتین، چهره جدید امنیت در خاورمیانه، ترجمه قدیر نصری، پژوهشکده مطالعات راهبردی و دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۸۹.
- ۲۷- مجیدی، محمدرضا و همکاران، غرب آسیا، نظام بین‌الملل و همگرایی منطقه‌ای، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ۱۳۸۷.
- ۲۸- مشیر زاده، حمیرا، تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، سمت، تهران، ۱۳۸۹.
- ۲۹- معموری، علی و سید آصف کاظمی، نقش اسرائیل در بحران آب خاورمیانه، فصلنامه سخن تاریخ، ش ۱۲، بهار ۱۳۹۰.
- ۳۰- مقصود رنجبر، همگرایی در جهان اسلام: از خیال تا واقعیت، از بیم‌ها تا امیدها در محمد ستوده و جمعی از پژوهشگران، موانع و فرصت‌های همگرایی در جهان اسلام (مجموعه مقالات)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۲.
- ۳۱- مؤمنی، مصطفی، جهان اسلام، کتاب مرجع، تهران، ۱۳۸۹.
- ۳۲- میرترابی، سعید، مسائل توسعه جهان اسلام، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، ۱۳۹۰.
- ۳۳- میرترابی، سعید، موقعیت سنجی جهان اسلام در مرزبندی شمال-جنوب، دو فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
- ۳۴- میرترابی، سعید، نفت، سیاست و دموکراسی: بررسی پویای متفاوت نفت و سیاست در کشورهای در حال توسعه، قومس، تهران، ۱۳۹۱.
- ۳۵- میرجلیلی، سید حسین و دیگران، تجارت در جهان اسلام، کتاب مرجع، تهران، ۱۳۸۹.
- ۳۶- نائینی، محمدحسین، تنبیه الأمة و تنزیه الملة، مقدمه و تعلیق روح‌الله حسینیان، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۷.

۵۲ مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال دهم، شماره ۲۲، تابستان ۱۴۰۱

- ۳۷- واعظ زاده خراسانی، محمد، راه‌های تقریب بین مذاهب اسلامی و وحدت مسلمانان، مجله مطالعات اسلامی، ش ۶۰، تابستان ۱۳۸۲.
- ۳۸- ولایتی، علی‌اکبر و رضا سعیدمحمدی، تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام، دانش سیاسی، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
- ۳۹- ولی پور زرومی، سید حسین، بررسی سطح نخبگان سیاسی موانع ذهنی و روانی همگرایی در خاورمیانه، مجله راهبرد، ش ۲۶، زمستان ۱۳۸۱.